

Мустафина Айгуль Сергеевнаның
«6D090500 – Әлеуметтік жұмыс» мамандығы бойынша философия
ғылымдарының докторы PhD дәрежесін алуға ұсынылған
«Гипербелсенділік және зейін жетіспеушілік синдромы бар
балалардың мектеп жүйесінде әлеуметтік шеттетілуі» тақырыбына жазған
диссертациясына
АҢДАТПА

Зерттеудің өзектілігі: ГЗЖС-мен ауыратын балалардан әлеуметтік бас тартудың таралуы мен елеулі жағымсыз салдарларына қарамастан, Қазақстанда осы уақытқа дейін осы процесті және оның факторларын зерттеуге бағытталған зерттеулер жүргізілген жоқ. Мұндай зерттеулердің болмауы Қазақстанның мектеп жүйесінде ГЗЖС бар балаларды әлеуметтік қолдау шараларын әзірлеуді және жүзеге асыруды шектейді. Сонымен қатар, стигма, кемсітушілік және зорлық-зомбылық жоқ қауіпсіз білім беру ортасын құру Қазақстандағы мектептік білім беру жүйесін дамытудың таяу жылдарға арналған негізгі басымды міндеттерінің бірі ретінде белгіленді. Шетелдік зерттеулерде тапшылыққа бағытталған көзқарас басым; Көптеген зерттеушілер қауіп факторларына назар аударады, дегенмен әлеуметтік бас тарту, балалардың басқа даму нәтижелері сияқты, ГЗЖС бар балаларға сәтті әлеуметтік жұмыс жасауға көмектесетін қауіп факторларының да, қорғаныс факторларының да әсер етуінің нәтижесі болып табылады. Жеке, отбасылық және әлеуметтік қауіп факторлары және қазақстандық контекстте ГЗЖС бар балаларды әлеуметтік қабылдамаудан қорғау факторлары туралы эмпирикалық білім әлеуметтік жұмыс мамандарына тиімді араласу бағыттарын анықтауға көмектеседі.

Зерттеудің мақсаты: Мектептердегі әлеуметтік жұмыс тәжірибесіне араласу стратегияларын анықтау мақсатында ГЗЖС бар балаларды әлеуметтік қабылдамау қауіп факторларының және олардың жағымсыз әсерін өтейтін және азайтатын қорғаныс факторларының әсерін зерттеу.

Зерттеу міндеттері:

1. мектептегі ГЗЖС бар балаларды әлеуметтік қабылдамаудың пайда болу себептері мен тұрақтылығын талдау;

2. ГЗЖС бар балаларды әлеуметтік қабылдамауға жеке, отбасылық және әлеуметтік қауіп факторлары мен қорғаныс факторларының әсерін зерттеу және жалпылау;

3. ГЗЖС балалар топтарында және олардың қалыпты дамып келе жатқан құрдастарында эмпирикалық зерттеу арқылы қауіп факторлары мен қорғаныс факторларының әлеуметтік қабылдамауға әсер ету модельдерін жасау және сынау;

4. Мектептегі ГЗЖС бар балаларды әлеуметтік қабылдамаудың алдын алу және азайту бойынша әлеуметтік жұмыс тәжірибесінің бағыттары мен мазмұнын анықтау.

Зерттеудің жалпы гипотезалары келесідей пайымдаулардан тұрады:

1. Алматы қаласының ГЗЖС – мен ауыратын балалар қалыпты дамып келе жатқан құрдастарына қарағанда топта әлеуметтік қабылдамаудың жоғарғы деңгейін сезінеді;

2. Алматы қаласындағы ГЗЖС бар балалардың эмоционалды-мінез-құлық проблемалары, мұғалімдермен қайшылықты қарым-қатынастары, ата-аналарының қабылдамауы және оқу жетістіктерінің, әлеуметтік мінез-құлықтарының, сабақтан тыс іс-шаралардың, ата-аналардың қабылдауының және топтық достық қарым-қатынастарының деңгейі қалыпты дамып келе жатқан құрдастарына қарағанда жоғары;

3. қауіп факторлары, атап айтқанда (а) эмоционалды мінез – құлық қиындықтары, (б) академиялық үлгерім, (в) оқушы мен мұғалім арасындағы қайшылықты қарым – қатынас және (г) ата – аналық қабылдамау ГЗЖС – мен ауыратын балалардың да, қалыпты дамып келе жатқан құрдастарының да әлеуметтік қабылдамауын болжайды;

4. қорғау факторлары, атап айтқанда, (а) просоциалдық мінез – құлық, (б) сыныптан тыс қызмет, (в) ата – аналық қабылдау және (г) дидактикалық достық қарым – қатынас қауіп факторларын өтейді және екі топта да қауіп факторларын бақылағаннан кейін әлеуметтік қабылдамауды теріс болжайды;

5. қорғаныс факторлары, атап айтқанда, (а) просоциалдық мінез – құлық, (б) сыныптан тыс қызметтер, (в) ата – аналық қабылдау және (г) диадикалық достық қарым – қатынас екі топтағы қауіп факторлары мен әлеуметтік қабылдамау арасындағы байланысты төмендетеді;

6. қосымша қорғаныс факторлары, атап айтқанда, (а) отбасылық және (б) мектептегі әлеуметтік қолдау ГЗЖС бар балаларды әлеуметтік қабылдамауға қауіп факторларының әсерін өтейді және төмендетеді.

Зерттеу әдістері мен әдістемелері:

Теориялық әдістер. Ғылыми әдебиеттерге теориялық талдау жүргізілді, модельдеу, салыстыру, жіктеу, жалпылау, синтез, схемалау әдістері қолданылды.

Эмпирикалық әдістер. Тәуелді айнымалыны өлшеу үшін стандартты социометриялық процедура қолданылды (Coie, 1983). Тәуелсіз айнымалыларды өлшеу үшін мыналар қолданылды: 1) алдыңғы зерттеулердегі орыс тіліне бейім құралдар: «Күшті жақтар және қиындықтар» сауалнамасы (Strengths and Difficulties Questionnaire, Goodman, 1997), Е.Р.Слободская бейімделген және ата – ананы қабылдау / қабылдамау сауалнамасы (Parental Acceptance-Rejection Questionnaire, Rohner, 1984), Бурменскаямен Г.В бейімделген.; 2) Осы зерттеуде аударылған және бейімделген құралдар: Student-Teacher Relationship Scale – Short Form (Pianta, 1992) және Perceived Social Support Scale (Ma, 2017); 3) диссертация авторы әзірлеген құралдар: Мектептен тыс белсенділік шкаласы және әлеуметтік – демографиялық ақпаратты жинауға арналған сауалнама.

Статистикалық өңдеу әдістері. Деректерді талдау үшін IBM Statistics SPSS 21 қолданылды. Сипаттамалық статистикалық талдау орташа мәнді, стандартты ауытқуды және таралу жиілігін есептеу арқылы жүргізілді. ГЗЖС бар балалар тобындағы айнымалыларды, қалыпты дамып келе жатқан балалар тобымен салыстыру тәуелсіз үлгілер үшін t – критерийі және χ^2 тәуелсіз критерийі арқылы жүзеге асырылады. Балалар мен ата – аналардың әлеуметтік – демографиялық

сипаттамаларына байланысты тәуелді және тәуелсіз айнымалылардың айырмашылықтарын бағалау ANOVA бір факторлы дисперсиялық талдау және тәуелсіз іріктеу үшін t – критерий арқылы жүргізілді. Пирсонның корреляция коэффициенті әлеуметтік қабылдамау мен тәуелсіз айнымалылар (қауіп факторлары мен қорғаныс факторлары) арасындағы байланысты зерттеу үшін қолданылды. Әлеуметтік қабылдамауды болжау моделін сынау үшін кадамдық бірнеше сызықтың регрессиялық талдау қолданылды. Тәуекелдерге төзімділік модельдері иерархиялық регрессиялық сызықтық талдау арқылы, сондай – ақ, жоғары және төмен өзгермелі қорғаныс факторлары бар жеке топтардағы корреляциялық талдау арқылы сыналды.

Ғылыми жаңалық:

1. Қазақстандық мектептерде ГЗЖС бар балаларды әлеуметтік қабылдамау туралы эмпирикалық білім алынды (Алматы қаласының мысалында); ГЗЖС бар балалар мен қалыпты дамып келе жатқан балалар арасындағы статистикалық айырмашылықтар бағаланды.

2. Қазақстанда эмоционалдық мінез-құлық мәселелерінің, академиялық үлгерімнің, просоциалдық мінез-құлықтың, сабақтан тыс белсенділіктің, «мұғалім-оқушы» қарым-қатынас сапасының, диадикалық достық қарым-қатынастардың, ГЗЖС бар балалар мен олардың қалыпты дамып келе жатқан құрдастары арасындағы байланысты ата-ана қабылдауы мен ата-ана бас тартуының статистикалық айырмашылықтары бағаланды. ГЗЖС бар балалардың ата-аналары қабылдаған әлеуметтік қолдау туралы эмпирикалық білім алынды.

3. Болжаудың бір моделінде ГЗЖС бар балалар мен олардың қалыпты дамып келе жатқан құрдастарының әлеуметтік қабылдамауына жеке (эмоционалды мінез-құлық мәселелері және академиялық үлгерім), отбасылық (ата-ананың бас тарту) және әлеуметтік («мұғалім-оқушы» қайшылықты қатынастары) қауіп факторларының әсер ету күші анықталды.

4. ГЗЖС бар балалар тобында және салыстыру тобында, жеке (просоциалдық мінез-құлық және сабақтан тыс белсенділік), отбасылық (ата-ана қабылдауы) және әлеуметтік (диадикалық достық қарым-қатынас) деңгейлердің қорғаныс тетіктерінің компенсаторлық және модераторлық әсері бір мезгілде бағаланды, сондай-ақ, ГЗЖС бар балалар тобына мектептегі және отбасылық әлеуметтік қолдаудың әсері қосымша зерттеледі.

5. Оқу процесінен тыс түрлі қызмет түрлеріне балалардың тартылуын (алуан түрлілігі мен қарқындылығын) өлшеуге бағытталған сабақтан тыс белсенділік шкаласы әзірленді және қолданылды.

6. Мектепте ГЗЖС бар балалардың әлеуметтік қабылданбауын болдырмау және/немесе азайту бойынша әлеуметтік жұмыстың интеграцияланған моделі жасалды, оның ішінде жеке, отбасылық және әлеуметтік деңгейлерде араласу қарастырылды.

Теориялық маңыздылығы.

Осы зерттеу Қазақстанда ГЗЖС-мен ауыратын балаларды әлеуметтік қабылдамау туралы эмпирикалық негізделген білімдегі олқылықтың орнын толтырады. Жеке, отбасылық және әлеуметтік деңгейлердің қауіп факторларын қамтитын болжамды модельді тестілеу нәтижелері ГЗЖС бар балалар арасында

әлеуметтік қабылдамаудың пайда болу себептері мен тұрақтылығын түсінудегі қолданыстағы теориялық тәсілдерді толықтыру қажеттілігін көрсетеді. Әлеуметтік қабылдамау қауіпіне қарсы тұру модельдерін тестілеу ГЗЖС бар балаларға құрдастарының арасында қауіпсіз әлеуметтік қызметті сақтауға көмектесетін қорғаныс тетіктері туралы білімдерін кеңейтті. Әлеуметтік бейімделу факторларының кең спектрін зерттеу ГЗЖС бар балалардың әлеуметтік жұмысының мәселелерін зерттеуге экологиялық көзқарасты қолдануды ынталандырады, сонымен қатар олардың күшті жақтары мен ресурстарын іздеуді жандандырады.

Тәжірибелік маңыздылығы.

Зерттеу мектептерде ГЗЖС бар балаларды қолдаудың мемлекеттік саясатын қалыптастыру қажеттілігін өзекті етеді, ГЗЖС бар балалар мен олардың ата – аналары үшін психоәлеуметтік қызметтерді дамыту қажеттілігін атап көрсетеді. Зерттеу әлеуметтік жұмыс тәжірибесіне тиімді бағытқа негізделген тәсілді және дамудың экологиялық моделін ұсынады. Зерттеуде теориялық талдау мен эмпирикалық деректердің негізінде қазақстандық мектептерде тиімді алдын алу шаралары мен интервенциялық бағдарламаларды әзірлеу үшін негіз бола алатын ГЗЖС бар балалардың әлеуметтік қабылданбауын болдырмауға және төмендетуге бағытталған әлеуметтік жұмыс тәжірибесінің моделі әзірленді. Ағылшын тіліне бейім Student-Teacher Relationship Scale (Pianta, 1992) сауалнамасы және сыныптан тыс белсенділіктің әзірленген шкаласы мектептегі әлеуметтік жұмыс тәжірибесінде қолданыла алады. Perceived Social Support Scale (Ma, 2017) сауалнамасы ГЗЖС бар балалармен және олардың отбасыларымен білім беру мен денсаулық сақтауда әлеуметтік жұмыстың тәжірибелік құралы бола алады.

Қорғауға жіберілетін ережелер:

1. Алматы қаласындағы мектептерде ГЗЖС бар балалар қалыпты дамып келе жатқан құрдастарына қарағанда әлеуметтік бас тартудың жоғарғы деңгейін сезінеді.

2. Алматы қаласындағы мектептерде ГЗЖС-мен ауыратын балаларда эмоционалды мінез-құлық мәселелері, мұғаліммен жанжалдасу, ата-анадан бас тарту және академиялық үлгерімнің төмен деңгейі, просоциалдық мінез-құлық, сабақтан тыс белсенділік, ата-ана қабылдауы және топтағы диадикалық достық қарым-қатынас қалыпты дамып келе жатқан құрдастарына қарағанда жоғары. ГЗЖС бар балалар мен олардың ата-аналары мектеп пен отбасы тарапынан әлеуметтік қолдаудың жеткілікті деңгейіне ие болмайды, қажетті және қабылданатын ақпараттық және серіктестік қолдау мейлінше сәйкес келмейді.

3. Жеке (эмоционалды-мінез-құлық қиындықтары және академиялық үлгерімдері), отбасы (ата-аналардың қабылдамау) және әлеуметтік (мұғалім мен оқушы қатынасы) деңгейлеріндегі қауіп факторлары ГЗЖС бар балалардың да, олардың қалыпты дамып келе жатқан құрдастарының да әлеуметтік қабылданбауын болжауға статистикалық маңызды әсер етеді. Эмоциялық-мінез-құлық қиындықтары екі топта да күштірек әсер етеді. Мұғаліммен қайшылықты қарым-қатынас әдетте дамып келе жатқан құрдастарымен салыстырғанда ГЗЖС бар балаларға күшті әсер етеді.

4. Жеке факторлар (просоциалдық мінез-құлық және мектептен тыс белсенділік), отбасылық (ата-аналық қабылдау) және әлеуметтік (диадикалық достық қарым-қатынас) деңгейлер екі топтағы барлық қауіп факторларын көрсетеді, контекстегі просоциалдық мінез-құлықты қоспағанда ГЗЖС бар балалар арасындағы эмоционалды мінез-құлық қиындықтарының әсері көрінеді. Барлық қорғаныш факторлары әдетте дамып келе жатқан балаларда қауіп факторлары мен әлеуметтік бас тартудың байланысын азайтады, бірақ академиялық үлгерімі мен бас тартудың байланысын төмендететін екі жақты достық қарым-қатынасты қоспағанда, ГЗЖС тобында ешқандай әсер етпейді. Мектептегі және отбасындағы әлеуметтік қолдау ГЗЖС бар балалар тобындағы барлық қауіп факторларының теріс әсерін өтейді, бірақ эмоционалды және мінез-құлық қиындықтарының жағымсыз әсерін төмендететін мектептік қолдауды қоспағанда, оны төмендетпейді.

5. Сыныптан тыс белсенділіктің дамыған шкаласы жеткілікті сенімділік пен қол жетімділікке ие және ГЗЖС бар балалардың әртүрлі іс-әрекеттерге тартылу дәрежесін өлшеу және араласуларды әзірлеу үшін білім берудегі әлеуметтік жұмыс тәжірибесінде қолданылуы мүмкін.

6. ГЗЖС бар балаларды әлеуметтік қабылдамауды болдырмау және/немесе азайту үшін әлеуметтік жұмыс тәжірибесіне араласу стратегиялары жан-жақты және ГЗЖС бар балалармен, олардың отбасыларымен және мектеп мамандарымен жұмыс істеуге бағытталған болуы керек. ГЗЖС бар балалардың эмоционалды және мінез-құлық мәселелерін азайту, олардың мұғалімдермен қарым-қатынасын жақсарту, екі жақты достық қарым-қатынасын ынталандыру және мектептен әлеуметтік қолдау көрсету бойынша қызметтерді белсендіруге көбірек көңіл бөлу керек. Осы зерттеуде әзірленген әлеуметтік жұмыстың интеграцияланған моделі қазақстандық мектептердегі СДВГ бар балалардың әлеуметтік қызметін жақсартуға көмектесе алады және тәжірибеде одан әрі тестілеуді қажет етеді.

Докторанттың әр жарияланымды дайындауға қосқан үлесінің сипаттамасы.

Зерттеу тақырыбы бойынша 11 мақала, оның ішінде Scopus Халықаралық ғылыми журналдар базасына кіретін шетелдік басылымда -1; Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған журналдарда – 4; халықаралық ғылыми – тәжірибелік конференциялар жинақтарында – 6 мақала жарияланды:

Ғылымды дамыту бағыттары немесе мемлекеттік бағдарламалардың сәйкестілігі. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2020 – 2024 жылдарға арналған стратегиялық жоспарына сәйкес диссертация білім беруді дамытудың басым бағыттарының бірі – стигматизация, кемсітушілік және зорлық-зомбылықсыз қауіпсіз оқу ортасын құруға сәйкес келеді.